

Marková, Ivana¹. *Dialogičnost a sociální reprezentace. Dynamika mysli*. Praha: Academia, 2007. 284 stran.

Před časem vyšla kniha české psycholožky Ivany Markové *Dialogičnost a sociální reprezentace. Dynamika mysli* (Praha: Academia, 2007). Protože představuje jedno z neoriginálnějších původních děl v české psychologii vůbec, bylo by svého druhu ignorantstvím nekomentovat ji v odborném tisku několika různými recenzemi. Československá psychologie přinesla recenzi profesora Janouška. Sám jsem se ke knize vyjádřil diskusním příspěvkem (Vybíral, 2009). Troufám si zde předpovědět, že půjde v budoucnu o využívaný citační pramen všemi, kdo se zabývají mentálními a sociálními reprezentacemi, psycholingvistikou a filosofií jazyka, kdo se věnují diskurzivní psychologii, komunikaci nebo psychosémantice.

Pasáže v první polovině knihy představují nutný základ pro kapitoly, které přijdou po nich. Sám jsem učinil zkušenost, že teprve při důkladném a pomalém čtení či spíše studiu knihy Ivany Markové jsem si uvědomoval systematickou trpělivost a vzdělanost, s jakou vystavěla první tři „uvozující“ kapitoly. Slovo uvozující patří do uvozovek, neboť tyto kapitoly v knize zabírají 120 stran (oproti 140 stranám následujících 5 kapitol). Marková potřebovala objasnit svoje východiska, to, na co navazuje a co přehodnocuje – mimo jiné proto, že to před ní v české kognitivně sociální psychologii nikdo neudělal.

V **kapitole 1** se autorka vypořádává s tradicí založenou Platónem a Descartem a obohacenou Chomskym, Fodorem a dalšími. Věnuje pozornost a také kritické komentáře de Saussurovi, Piagetovi a Gergenovi. Představuje myšlenková východiska, podle nichž existují v lidské mysli jisté univerzálie, o něž se myšlení opírá a kterými disponuje. Má na mysli univerzálie již vrozené, neměnné, nebo třeba pravdivě reprezentující realitu. Utkává se zde i s relativismem K. Gergena, který označí za „němý k ontologii“ a „destabilizující všechny druhy poznání“, tedy v jistém smyslu jako absolutně relativistický (s. 40). Zde si nejsem jist, zda tato zkratka o Gergenově pozicích může být označena za nejvýstižnější. (Gergenovým pozicím v psychologii jsem se věnoval jinde: Vybíral, 2006.)

Přestože I. Marková oznámí, že mentální reprezentace jsou zcela irelevantní k tématu její knihy (s. 30), musí i tento pojem vyjasnit. Zásadní pro sledování další linie knihy je proto pasáž nazvaná „Co mentální reprezentace reprezentují?“ (s. 34-36).

Z celku první kapitoly zazní v závěru stanovisko: naše mysl není mechanický počítač, nepředstavuje (jen) stabilní systém, nesleduje jen „ekvilibraci“ či se nevyznačuje (lineární) teleologičností. Naše mysl je zasazena do dialogu myšlenek. A pojmáme-li myšlenky jako události a aktivitu, pak naše mysl není *nějaký mechanismus* psychiky, ale událost v ustavičném napětí a změně (s. 49).

První kapitola představuje obtížnou četbu srovnatelnou se studiem filosofie. Troufám si tvrdit, že kdo zná z psychologie jen popularizační příručky, encyklopedičností se vyznačující učebnice či statizující slovníky, bude mít velký

¹ Ivana Marková je emeritní profesorka sociální psychologie na Univerzitě ve skotském Stirlingu ve Velké Británii. Přednáší také v Institutu sociální psychologie na Londýnské škole ekonomických a politických věd (London School of Economics and Political Science). Je zvolenou členkou Britské Akademie v Londýně a Královské společnosti v Edinburgu. Je členkou Wolfson College na Univerzitě v Cambridgi. Žije v Paříži a v Cambridgi.

problém se kapitolou prokousat. Naopak ten, kdo se setkal např. s Platónovými dialogy (se Sókratem) či Chomského texty o lingvistice, kdo již studoval Piageta nebo jiné prameny v kognitivní psychologii či konstruktivismu, zažije pocit osvěžení. Takovéto – zčásti bilancující, zčásti problematizující texty potřebujeme! K překladu do češtiny mám drobnou námitku k termínu „základové epistemologie“. V angličtině Marková užívá termín „*foundational*“ a myslím, že bylo možno uvažovat o jiném překladu. V soudobé filosofické češtině není přívlastek „základová“ ve spojení s epistemologií zaveden. Tři filosofové, které jsem oslovil, ho glosovali spíše odmítavě (viz konzultace s F. Karlíkem, J. Hrochem a O. Majerem). Překladatelka zavedla neologismus a ten, jako každé nové zavedené sousloví, má nižší, resp. nízkou a nezavedenou denotační „potenci“. Což je pro výklad podstatné myšlenky škoda!

Kapitolu druhou věnovala autorka antinomiím. Ve své knize *Psychologie jinak* (2006) jsem protikladům a dichotomizaci v psychologii věnoval samostatnou krátkou kapitolu i úvahy v kapitolách dalších. Víím dobře, že text Markové, systematicky představující dva *mody* zacházení s antinomiemi (řecký – aristotelský a čínský), nemá v české psychologické literatuře precedens. A zdá se mi věcí zásadní, že byl sepsán a do knihy zařazen. Pro Markovou představuje existence protikladů (opozit) v našem myšlení základní kameny dialogičnosti – a dialektičnosti (v) naší mysli. Dobře rekonstruuje, jak aristotelská řecká vzdělanost odmítla Hérakleita (předsokratovství) a jak protiklady zafixovala jako kontradiktorní ve smyslu „buď platí to, nebo platí opak“. I když kromě vylučujících se protikladů disponuje naše mysl i opozity relačními (studený – teplý), častěji zdůrazňují opozita v párech v evropské tradici myšlení odlišování, oddělování a rozlišování. V čínské tradici tomu bylo a je jinak (s řadou dalších konsekvencí – I. Marková připomíná např. dopady na jiné medicínské pojetí těla a duše). Čínští filosofové konstituovali protikladnost jako vzájemnou závislost a dokonce jako zaměnitelnost. Atributy věcí nejsou stálé, neustále se mění.

Pro Markovou plodí antinomie v mysli napětí a dobře slouží dialogičnosti: antinomie provokují argumentaci. Přiklání se ke stanovisku čínskému, či chceme-li hérakleitskému a jungovskému. Tedy k tomu, že jedna strana opozitního páru nemůže existovat bez druhé. Dále k tomu, že v napětí, které vytváří našemu myšlení vnucované vylučování, v napětí, jež otřásá zdánlivou neměnností a v ochetě ke sjednocování a problematizování protikladů spočívá naše myšlení. Dodávám: naše *zralé* myšlení.

Shledávám na stanovisku I. Markové velké pochopení pro dobré, prospěšné využití antinomií. Sám jsem se věnoval spíše rizikům strnulosti, jestliže protiklady budeme využívat ke klasifikacím v psychologii (Vybíral, 2006). Je určitě zásadní, bereme-li antinomii „introverze – extraverte“ jako relační, jako svého druhu schéma typu „jang – jin“, nebo napomáháme-li naopak kustrnutí této antinomie a k vyhrocování v duchu: „buď je člověk introvert, nebo je extravert“. Jakkoliv se tento vyhraněný příklad může jevit až absurdním, bohužel to, že velká část psychologů podobně zachází s protiklady, je dostatečně známé.

Za velmi užitečnou považuji pasáž na stranách 68-69. Autorka upozorňuje na to, že již řecké filosofické myšlení zavedlo do našeho tradičního myšlení „dávání přednosti jednomu před druhým“. Jinými slovy: upozorňuje na důležitý fakt, že antinomie, v nichž a jimiž myslíme, nejsou neutrální co do hodnocení skutečnosti. Jedna strana páru často představuje to, co je správné, druhá strana to, co není

správné. Je-li správné „stabilní“, automaticky degradujeme „nestabilní“. To, čemu tato tradice napomohla a k čemu v našem myšlení dochází, popisuje Ivana Marková takto:

„Polarita už nebyla zapotřebí a mohla být zredukována na onu „správnou“ komponentu, protože pouze „správná“ komponenta měla význam... „Správná“ komponenta formovala základ myšlenky.“ (Marková, 2007: 69).

Pro čtenáře možná až překvapivě věnuje I. Marková čtyři strany také magii a tzv. spekulativnímu mysticismu. Připomíná Jakuba Böhma (autora spisu *Mysterium Magnum*), jeho dialektiku a vliv na Newtona či Hegela.

Při probírání Kanta a hlavně Hegela je čím dál zřetelnější, čemu autorka straní. Je to dialektické myšlení, bez jakéhokoliv druhu mechaničnosti: toto myšlení autorce pomůže vysvětlit sociální poznávání založené na změně. Především proto si připravuje v knize toto předpolí, jakkoliv si uvědomuje, že si z historických období filosofie vybírá jen „ty aspekty a interpretace, které mají význam pro naši vlastní teorii“ (Marková, 2007: 78). V tom, jak charakterizuje pozici např. Kanta – co se týče antinomií, uznává, že zjednodušuje.

V kapitole třetí autorka téma antinomií dále sleduje, a to zejména v dílech lingvistů. Marková připomíná filosofy Vica, Herdera a Humboldta a věnuje se jazykovědcům Saussurovi, Mathesiovi, Jacobsonovi a Karcevskému. V textu této kapitoly najde zájemce důkladně rekonstruovaný „příběh“ antinomičnosti jazyka a řeči. Jazyka jako jednak kolektivní manifestace, jednak manifestace individuální, vyvíjejícího se v antinomii staticnosti a dynamičnosti. Všimá si existence jazyka a řeči, a znovu: opozic a odlišností. Autorka dokáže dohledávat v historii jazykovědy počátky úvah o metakomunikaci, počátky teorie řečových aktů nebo např. analýzy konverzace. Za velice záslužné považují probrání odkazu málo známého Karcevského (strany 112-115). S odvoláním na tohoto lingvistu připomíná I. Marková, že „mluvčí použitím slova vždy vytváří novou reprezentaci konkrétní situace“ a že „kdykoliv použijeme ‘totéž’ slovo, získá mírně odlišný význam a smysl díky intonaci, okamžitému lingvistickému kontextu, diskutovanému tématu apod.“

Jinak řečeno: dialogičnost a v něm diskutované téma pozměňuje významy slov! Řeč pozměňuje jazyk – jakožto systém znaků. Každý znak má mnoho – potenciálních – funkcí, není určen jen k tomu, aby poskytl jednu informaci. Atd. Pro někoho základy, ale vysoce kultivovaně podané.

Na konci třetí kapitoly nacházíme již téma dialogičnosti a „myšlení prostřednictvím úst“.

Ve **čtvrté kapitole** je dialogičnost pasována na „ontologii“. S odkazem na ruského literárního vědce Bachtina se stěžejním krédem stává: *Být znamená komunikovat*. Tato premisa není ovšem „až bachtinovská“. Ve filosofii ji vyjádřil jinými, zárodečnými slovy v první polovině 18. století George Berkeley.

Autorka napadá rozdělení „já / oni“, resp. „ego-alter (druzí)“ v otázkách a vývodech typu: „Jak mě druzí ovlivňují...“. V těchto místech (od strany 126) připomene text knihy několikrát mnohé postuláty systémového pohledu na komunikaci, obsažené např. v knize „Pragmatika lidské komunikace“ (Watzlawick et al.) nebo postuláty systemické terapie. Ivana Marková zůstává psycholožkou, resp. mnohem spíše „filosofkou jazyka“; explicitní odkazy např. k systemické terapii v její knize nenajdeme. Přesto její výklad může být pro některé psychoterapeuty užitečný. Mimo jiné tím, jak někdo *podobně* uvažuje „v jiném světě“: ve světě akademické vědy.

Rozhodně by bylo možné vysledovat obdobné pozice kupř. Markové a postmoderní psychoterapeutky Harlene Anderson (2009).

Dialogičnost zdůrazňuje vzájemnou závislost v našem myšlení, v dialogu dvou lidí nejde dost dobře přisuzovat něco jednomu ze dvou a něco jiného jen tomu druhému. Člověk jako jednotlivec není ohraničen od druhých. Naopak! Paradoxně, píše Marková, ho jakožto jednotlivce identifikuje dialogičnost (srov. str. 127).

Odkaz na vyjednávání si svých pozic v dialogu (s. 128) upomíná psychologii R. Harrého (srov. např. Harré, Gillett, 2001). Názorné příklady snesené ke „vnucování vlastního významu“ v komunikaci (s. 144-147) jsou dobrým doplňkem k lingvistickým teoriím významů a metafor.

Čtvrtá kapitola je věnována příkladům, které autorka načerpala z Orwella, Havla a Joyceho. Tyto příklady zmiňují a diskutují nad nimi v jiném svém textu a mohou čtenáře odkázat na něj (Vybíral, 2009). Protože se nechci opakovat, zde jen stručně zdůrazním, že tyto pasáže patří k velmi důležitým interpretacím Ivany Markové toho, co s jazykem, komunikací a dialogy dělá na jedné straně zřeknutí se zodpovědnosti za to, co říkám; na druhé straně lpění na zodpovědnosti a autentičnosti. Příklady Havlova vedoucího prodejny a Joyceho Štěpána Dedalla jsou příklady dvou možností „lidské volby“. První modelová postava volí mezi vyvěšením sloganu „Proletáři všech zemí, spojte se!“ do výlohy – a (snad) nevyvěšením; druhý aktér volí mezi vyhověním a nevyhověním umírající matce.

Všichni známe situace, kdy s někým „mluvíme jen na oko“, nebo kdy říkáme to, co si nemyslíme. Známe i své reflexe „vyprázdněného“ jazyka, jazyka „dřevěného“ a toporného, jazyka všeobecných termínů nebo jazyka, který maskuje, protože právě k tomu účelu je využíván. Marková za nás (možná?) pojmenovává některé povědomé reflexe. Považují pasáže o „nekomunikativní komunikaci“ za zásadní.

V **páté kapitole** (nese název „Sociální reprezentace: staré a nové“) se Ivana Marková vypořádává s pojetím Durkheimovým (1858–1917). Postupně se kapitola mění v traktát o odlišnosti vědeckého poznání a poznání běžně sdíleného. Samozřejmostí je nejenom autorčino zastání se běžně sdíleného poznání, které na rozdíl od řady předchozích sociologů a psychologů nepojímá jako méněcenné; ale i prohlášení o dialogické racionalitě tohoto poznání, do něhož se rodí každý z nás. Zásadní je pasáž na straně 186 formulující dvě konkurenční ontologické hypotézy – tedy hypotézy „o tom, co je člověk“. Rodí se naše racionalita z naší (individuální) mysli, z naší individuální zkušenosti – jak říká jedna hypotéza? Nebo se rodí z ustavičně neustáleného, nejistého a neklidného pulzování mezi „ego – alter“, jak autorka znovu opakuje?

Na řadě míst knihy se I. Marková rozhodla pro jednoznačná tvrzení o „ontologii komunikace“ (tou je *ego-alter*), o dialogičnosti jako základní charakteristice myšlení (srov. strany 123, 153 a na řadě jiných míst). Podstatná pro její následná tvrzení a již širší vývody – širší ve smyslu např. sociálně psychologických interpretací – je „obrácení naruby argumentu“ na straně 123. Až dosud tvrdila, že myslíme a komunikujeme v antinomiích. Obrácením naruby se z antinomií stává „ontologie“, jinými slovy: *podstata* myšlení, dialogičnost předchází myšlení a komunikaci, předchází dialektiku (s. 132). Dialektičnost sama je *bytím*. Právě toto tvrdí Marková, která bere za slovo Bachtina.

Sledujme vztah, který před námi rozebírá:

- a) dialogičnost generuje myšlení;
- b) dialogičnost vyjadřují antinomie.

Mám k tomu, snad pouze drobnou, námitku. V řadě míst dochází nutně ke zjednodušení. A tam se mi chce namítnout: *Myslíme přece i bez simultánní opozičnosti!*

Příklady „dlouhý – krátký“ nebo „drahý – levný“ jsou přesvědčivé příklady pro myšlenku, že již pouhé zmínění jedné poloviny páru „nevyhnutelně přivolává druhou“ (s. 111). Jistě, Marková zde předkládá především teorii Romana Jacobsona, jemuž se – dle autorky – rozebírání opozic stalo „téměř obsesí“. Ale nenašli bychom také případy, kdy zmínka jedné strany nepřivolá nevyhnutelně *v určité situaci, v určitém dialogu* stranu druhou?

V 5. kapitole najdeme několik výstižných charakteristik sociálních reprezentací. Ačkoliv Marková odmítá tzv. operacionalizaci tohoto dynamického a proměňujícího se pojmu, nevyhýbá se tomu, aby sociální reprezentace vysvětlila. V závěru kapitoly připomíná, co je podstatné: jakkoliv se pojem sociálních reprezentací zdá až univerzálně použitelný a jakožto koncept je „teorie sociálních reprezentací... kandidátem... [na] teorii sociálního poznání“ (s. 176), I. Marková neopomene zdůraznit, že „ne všechno je sociální reprezentace“ (s. 192). Tomuto konceptu musíme porozumět, abychom ho používali správně. Něco jiného je diskurz, něco jiného řečová praktika. V triádě, jíž je věnována kapitola následující, je něco jiného „ego“, něco jiného „alter“ a něco jiného „objekt“ ... sociální reprezentace.

Předpokládám, že **šestá kapitola** měla být pro pochopení teorie Ivany Markové o dialogičnosti jakožto základu utváření sociálních reprezentací stěžejní. Znovu se vymezuje vůči tradiční epistemologii, která logicky dospívala k existenci mentálních (individuálních, zrcadlících) mentálních reprezentací světa. Dostává se k různým napětím mezi prvky triády (ego – alter – objekt); a čtenář se také dočká objasňování a výkladu na příkladech. Příklady a výklad není zrovna snadné sledovat, ani zcela pochopit, za což může jednak volba situace – dialog s člověkem postiženým mozkovou obrnou – a za druhé např. již jen to, že si některé objekty, na něž odkazuje, na stránkách nemůžeme prohlédnout (např. obrázek kuchyně – viz 207; zde autorka profesionálně zmiňuje, že nedostala povolení k jeho přetištění; nebo reprodukce obrazu Hanse Holbeina ml. – viz strany 213).

To, proč se „vyvrcholení“ knihy zdařilo jen zčásti, je podle mého názoru způsobeno (chce se napsat: *jak jinak než...*) jazykem. Dialogickým jazykem se čtenářem. Ivana Marková se opakovaně snaží objasnit napětí v triádě ego – alter – objekt, ale volí pro toto objasnění stále táž slova. Krouží *jedním* jazykem kolem *jednoho a téhož*. Nadužitými slovy se stala slova „hranice“ a „měnit se“ (srov. např. strany 215 – 217). Opakovaně se nám dostává takového popisu reality, v níž se objekt ustavičně mění (např. jídlo), a přitom sociální reprezentace tohoto objektu má ustavičnou, kulturně schematizující tendenci ke stabilizaci a k ohraničení tohoto objektu. Důležitý odkaz na „hranice“ však zůstává fluidní, nevykrystalizuje do jasnějšího vodítka pro to, co si pod takovou „hranicí“ sociální reprezentace máme představit. Příliš nepomáhá ani antinomické použití pojmů „skutečnosti“ a „potenciální skutečnosti“ (s. 217) nebo „samozřejmosti“ a „tematizovanosti“ (s. 212).

Mám za to, že zde jazyk Ivaně Markové zčásti přestal sloužit. Není to snad ovšem známý paradox metakomunikace, zmíněný P. Watzlawickem et al. (1967/1999)? Vypovídat o jazyce můžeme zase jen – týmž jazykem, což samo o sobě činí z meta-komunikace něco odlišného např. od meta-matematiky. Jazyk je součástí sociální reprezentace světa, je nositelem sdělnosti a srozumitelnosti, je nositelem výkladu o reprezentacích. Přitom sám *je takovouto reprezentací*.

Autorka to měla nesmírně těžké, chtěc nám vysvětlit nuance své teorie poznání. Obstála se ctí. Ale bylo by nefér ke čtenáři této recenze zamlčet před ním, že autor recenze všemu v knize I. Markové neporozuměl. A to přesto, že se snažil. – A že si uvědomil, že i toto nedorozumění, toto *napětí*, se pokusila ve svém teoretickém konceptu Marková modelovat a zpřístupnit. Možná tedy tento paradox – na několika místech již málo sdělné, málo srozumitelné metakomunikace o komunikaci, je dobrým příkladem *faktu, že v takovémto světě mluvíme s druhými, posloucháme, pokoušíme se porozumět*. Nikdy neporozumíme všemu.

Něco v knize I. Markové ještě objasňují následující stránky: poté, co došlo ke zmíněnému nadužívání slova hranice, najdeme užitečnou pasáž o hlubokých přesvědčeniích. Ale mám za to, že probrání *lidských přesvědčení* je odkázáním jen na jedno z možných ohraničování objektů světa. Neohraničujeme objekty světa jen svými přesvědčeními.

Soustředme se však na to, co je důležitější: Na přesvědčení zde autorka odkazuje jako na klíčový **základ** sociální reprezentace, a to základ, který lze stavět po bok poznání. Sociální reprezentace světa (událostí, minulosti, objektů atd.) jsou založeny **nejenom na jejich poznání, ale i na našich přesvědčeniích** o nich. Řadu příkladů nabízí politika. V souladu s jedním Moscoviciho esejem uvažuje Marková o tom, jaká byla sociální reprezentace disidentského hnutí u nás či v SSSR, co to byl „život v pravdě“ apod.

Kniha vrcholí kapitolou **sedmou**. Tato kapitola (strany 229 až 259) by si zaslouhovala samostatný recenzní komentář. Jen krátce: V úvodu najdou čtenáři pětistránkovou pasáž o dvou složkách sociální reprezentace (stěžejní jádro a periferie), tedy původní, klasickou teorii sociálních reprezentací. Tato část knihy se nabízí jako užitečný „školní výklad“, jako povinná četba. Pasáž, která následuje a která je věnovaná Moscoviciho přepracování původní teorie pomocí pojmů *témata* a *tematizace*, je již silně kontaminována tím, co Marková zastává v celé své knize:

Myslíme v antinomiích (např. my – oni; jedlé – nejedlé; člověk – zvíře). Dalo by se Ivanu Markovou trochu pozměnit a napsat v jejím duchu, že: antinomie nám umožňují vůbec myslet. Takže – sociální reprezentace jsou vytvářeny **kolem antinomií, kolem dialogu témat**. Protiklad, rozpor, napětí a dialog se staly základem sociálně psychologického stanoviska Ivany Markové. Jsem rád, že napsala, že „některé antinomie nemusejí být tematizovány během našeho života“ (s. 240). Přesto autorka zastává: jsou v základech našich přesvědčení, v základu našeho poznávání, jsou v základech našich debat a sporů.

Kniha končí záživnými příklady – náměty na esejistickou debatu či na seminární práce studentů. Barva – a co barva či její označení symbolizuje (reprezentuje). Důležitost sociálního uznání druhými; důležitost cti. Pošramocená sebeúcta. Důstojnost. Sociální reprezentace nemocí (AIDS) nebo hesel jako „návrat do Evropy“. Termínů jako „demokracie“, „normalizace“. Sociální reprezentace světa – a jak je vyrábí propaganda. Je tu řada možností a vodítek, kde, co a kudy zkoumat v duchu teze o dialogičnosti.

Ivana Marková má velký dar: sáhnout po vhodném příkladu. V tomto smyslu nás velmi příjemně provází složitým výkladem, využívajíc spousty kulturních, historických a politických odkazů (v závěru knihy se setkáme např. s příkladem z filmu Kolja). Text vůbec není jen sociálně psychologický. Je to kniha patřící do psychologie kulturní a psychologie politické, do psychologie rozebírající sociální současnost a také psychologie vykládající sociální historii.

Ivana Marková na jednom místě knihy uvedla, že „dialogická triáda není empirická danost, ale konceptuální konstrukt“, který jí umožňuje generovat myšlenky a nápady (srov. s. 212). Díky triádě já – druzí – objekt(y) vygenerovala myšlenek a námětů více než dost. Za to zaslouží nejenom to, abychom jí poděkovali, ale především, abychom v jejím díle pokračovali.

Literatura

- Anderson, H. (2009). *Konverzace, jazyk a jejich možnosti. Postmoderní přístup k terapii*. Brno: NC Publishing.
- Berkeley, G. (1995). *Pojednání o základech lidského poznání*. Praha: Svoboda.
- Harré, R., Gillett, G. R. (2001). *Diskurz a myseř. Úvod do diskurzívnej psychológie*. Bratislava: PhDr. Milan Štefanko – IRIS.
- Janoušek, J. (2008). Recenze. *Československá psychologie*. LII(6), str. 639-640.
- Vybíral, Z. (2006). *Psychologie jinak*. Praha: Academia.
- Vybíral, Z. (2009). Dialog inspirovaný dialogičností – podle Ivany Markové. *Československá psychologie*, LIII(3).
- Watzlawick, P., Beavin, J. H., Jackson, D. D. (1969). *Menschliche Kommunikation*. Bern: Hans Huber (česky: Pragmatika lidské komunikace. Hradec Králové: Konfrontace, 1999).

Doc. PhDr. Zbyněk Vybíral, Ph.D.
Katedra psychologie FSS MU, Brno

Recenzní stať vznikla v rámci plnění výzkumného záměru VZ 0021622406 na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity.

Vybíral, K. (2009). Dialogičnost a sociální reprezentace. Dynamika mysli [recenze]. *E-psychologie* [online]. 3(3), 83-89 [cit. vložít datum]. Dostupné z WWW: <<http://e-psycholog.eu/pdf/vybiral-rec.pdf>>.